

J. M. Coetzee

Elizabeth Costello

Kaheksa õppetundi

Inglise keelest tõlkinud Malle Klaassen

DRAAKON & KUU

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital.

Originaal:

J. M. Coetzee

Elizabeth Costello: Eight Lessons

Copyright © 2003 by J. M. Coetzee

An earlier version of Lesson 1 appeared under the title

”What is Realism?” in *Salmagundi* nos. 114–115 (1997).

An earlier version of Lesson 2 appeared as *The Novel in Africa*, Occasional

Paper no. 17 of the Townsend Center for the Humanities, University

of California at Berkeley, 1999. Cheikh Hamidou Kane is quoted from

Phanuel Akubueze Egejuru, *Towards African Literary Independence* (Westport:
Greenwood Press, 1980), by permission of the author. Paul Zumthor is

quoted from *Introduction a la poesie orale*, by permission of Editions du Seuil.

Lessons 3 and 4 were published with responses by Peter Singer, Marjorie

Garber, Wendy Doniger, and Barbara Smuts, as *The Lives of Animals*

(Princeton University Press, 1999). The author wishes to acknowledge

the Tanner Lectures on Human Values as the original publisher of *The*

Philosophers and the Animals and *The Poets and the Animals* (Volume #20).

An earlier version of Lesson 5 appeared as *Die Menschenwissenschaften in*

Afrika / The Humanities in Africa (Munich: Siemens Stiftung, 2001).

An earlier version of Lesson 6 appeared in *Salmagundi* nos. 137-138 (2003).

Letter of Elizabeth, Lady Chandos was published by Intermezzo Press,

Austin, Texas, in 2002.

All rights reserved

Published by arrangement with Peter Lampack Agency, Inc.

350 Fifth Avenue, Suite 5300, New York, NY 10118 USA.

Tõlge © Malle Klaassen ja Draakon & Kuu, 2019

Toimetanud Rein Pöder

Sarja kujundanud Leelo Märjamaa

Küljendanud Siiri Timmerman

Trükkinud Printon

Esimene trükk

ISBN 978-9949-574-15-5

Draakon & Kuu

Viru 16, pk 1a, 10140 Tallinn

www.draakonkuu.com

Sisukord

I Realism	7
II Romaan Aafrikas	45
III Loomade elu. Üks: Filosoofid ja loomad	73
IV Loomade elu. Kaks: Poetid ja loomad	109
V Humanitaarteadused Aafrikas	137
VI Kurjuseprobleem	179
VII Eros	209
VIII Väravas	221
Postscriptum: Elizabethi, leedi Chandose kiri Francis Baconile	259

III

Loomade elu.

Üks: Filosoofid ja loomad

JOHN OOTAB SAABUVATE lendude väravas ema lennuki kohalejõudmist. Ta nägi oma ema viimati kahe aasta eest: tahtmatult saab ta šoki, nähes, kuidas ema on vananenud. Juuksed, milles oli olnud halle niite, on nüüd täiesti valged, õlad on külmus, ihu on muutunud lõdvaks.

Nende peres ei ole kunagi tehtud suuri žeste. Kallistus, mõni pominal lausutud sõna, ja tervitamisega ollaksegi ühel pool. Sõnagi lausumata ühinevad nad reisijatevooluga, mis viib pagasisaali, tõstavad lindilt ema kohvri ja asuvad poolteistunnisele autosõidule.

“Pikk lend,” lausub John. “Sa oled kindlasti surmani väsinud.”

“Tahaks magada,” ütleb ema ja jääbki teel korraks tukkuma, pea viltu vastu autoakent.

Kell kuus, kui juba pimeneb, peatuvad nad Johni kodumaja ees Walthami eeslinnas. Johni naine Norma ja lapsed ilmuvad verandale. Kohtumisrõõmu teesklemisega kõvasti vaeva nähes sirutab Norma käed laiali ja ütleb: “Elizabeth!” Naised embavad teineteist, siis järgnevad lapsed ema eeskujule nagu hästi kasvatatud lapsed ikka, ehkki tagasihoitumal viisil.

Kirjanik Elizabeth Costello peatub nende juures oma kolme-päevase külaskäigu ajal Appletoni Kolledžisse. John ei rõõmusta selle üle. Tema naine ja ema ei saa omavahel läbi. Oleks parem, kui ema peatuks hotellis, aga John ei söanda sellist ettepanekut teha.

Vaenulikkus on peaaegu kohe platsil. Norma on valmistanud

kerge õhtusöögi. Ema märkab, et laud on kaetud ainult kolmele. “Kas lapsed ei söögi koos meiega?” küsib ta. “Ei,” vastab Norma, “nemad söövad lastetoas.” – “Miks?”

Küsimus pole vajalik, sest Elizabeth teab vastust. Lapsed söövad eraldi, sest Elizabeth ei taha näha laual liha, Norma aga pole nõus muutma laste toiduvalikut, et see sobiks, nagu ta ütleb, “sinu õrna tundlikkusega”.

“Miks?” küsib Elizabeth teist korda.

Norma heidab oma mehele vihase pilgu. John ohkab. “Ema,” ütleb ta, “lapsed söövad õhtusöögiks kana, see on ainuke põhjus.”

“Ahaa,” ütleb Elizabeth. “Saar aru.”

Ta on kutsutud Appletoni Kolledžisse, kus tema poeg John on füüsika ja astronoomia dotsent, pidama iga-aastast Gatesi loengut ja kohtuma kirjandustudengitega. Et Costello on ema neiupõlvenimi ning et John ei ole näinud mingit põhjust, miks ta peaks nende ühtekuuluvust reklaamima, ei teatud kutse esitamise ajal, et Elizabeth Costello, Austraalia kirjanikul, on Appletoni kogukonnas lähisugulane. John oleks eelistanud, et see oleks jäänudki nii.

Oma kirjanikumaine tõttu on see tüsedavõitu valgejuukseline naine kutsutud Appletoni rääkima ükskõik millisel tema enda valitud teemal ja ta on otsustanud kõnelda mitte endast ja oma raamatutest, nagu tema sponsoritele kindlasti meeldiks, aga oma lemmikteemal, loomadest.

John Bernard ei ole reklaaminud oma seost Elizabeth Costelloga, sest ta tahaks pigem omal jõul maailmas läbi lüüa. Ta ei häbene oma ema. Vastupidi, ta on oma ema üle uhke, hoolimata sellest, et John, tema õde ja surnud isa on ema raamatutesse sisse kirjutatud viisil, mille ta mõnikord leiab isegi valulik olevat. Aga John ei ole kindel, kas ta ikka tahab veel kord kuulda, kuidas

ema loomade õiguste teemal heietab, eriti teades, et peab hiljem voodis kuulama oma naise halvustavaid kommentaare.

Ta kohtus ja abiellus Normaga, kui nad olid mõlemad magistrandid Johns Hopkinsis. Normal on filosoofiadoktori kraad spetsialiseerumisega vaimufilosoofiale. Kolinud koos Johniga Appletoni, ei ole ta suutnud leida õpetajakohta. See on tema kibeduse ja nende kahe vahelise lahkeli põhjus.

Norma ja Johni ema pole kunagi teineteisele meeldinud. Emale ei oleks võib-olla meeldinud ükski naine, kellega John abiellub. Mis Normasse puutub, siis ei ole ta kunagi jätnud Johnile ütlemata, et tema ema raamatud on ülehinnatud, et tema ema seisukohad loomade, loomade teadvuse ning inimeste ja loomade eetiliste suhete kohta on naiivsed ja sentimentaalsed. Norma kirjutab parajasti ühele filosoofiaväljaandele ülevaatelist esseed primaatidega tehtavate keeleõppekatsete kohta; John ei üllatuks, kui tema ema oleks mõnes halvustavas joonealuses ära nimetatud.

Johnil endal ei ole poolt- ega vastuseisukohta. Lapsena pidas ta lühikest aega hamstreid, muidu pole tal loomadega palju tegemist olnud. Nende vanem poeg tahab kutsikat. Tema ja Norma pole nõus: neil ei ole küll midagi koerakutsika vastu, aga nad teavad juba ette, et täiskasvanud koer oma seksuaalsete vajadustega oleks vaid rist ja viletsus.

Johni meelest on emal õigus oma veendumustele. Kui ta tahab veeta oma eluõhtu loomade julma kohtlemise vastu võideldes, siis on tal selleks õigus. Mõne päeva pärast, tänu jumalale, jätkab ta oma teed uude sihtpunkti ja John saab jälle tööle pühenduda.

Esimesel hommikul Walthamis magab ema kaua. John läheb loengut pidama, tuleb koju lõunale, viib ema autosõidule linna vaatama. Ettekanne on määratud hiliseks pealelõunaks. Sellele

järgneb rektori poolt ametlik õhtusöök, kuhu ka John ja Norma on kutsutud.

Loengu juhatab sisse Elaine Marx inglise keele kateedrist. John ei tunne seda naist, aga saab aru, et ta on tema emast kirjutanud. Ta paneb tähele, et oma sissejuhatuses ei tee naine katset siduda ema romaane ettekande teemaga.

Siis on Elizabeth Costello kord. Johnile tundub ta vana ja väsinuna. Istudes esimeses reas oma naise kõrval, püüab John mõttes emale jõudu sisendada.

“Daamid ja härrad,” alustab ema. “Sellest on kaks aastat möödas, kui ma viimati kõnelesin Ameerika Ühendriikides. Tol korral pidasin vajalikuks viidata oma loengus suurele faabula-meistrile Franz Kafkale ja eriti tema novellile “Aruanne akadeemiale”, milles vaimuvalgust saanud ahv Punane Peeter seisab õpetatud seltsi ees ja jutustab neile oma elu loo – loomast millekski inimesesarnaseks tõusmise loo. Sel puhul tundsin ennastki veidike Punase Peetri sarnasena ja ütlesingi seda välja. Täna on see tunne isegi tugevam põhjustel, mis teile loodetavasti peatselt selgemaks saavad.

Loengud algavad tihtipeale vaimukustega, mille eesmärk on anda publikule võimalus end lõdvaks lasta. Minu äsjast kõrvutamist Kafka ahviga võibki võtta sellise lõbusa naljana, mis on mõeldud teie lõdvestamiseks ja millega ma tahan öelda, et mina olen täiesti tavaline inimene, ei Jumal ega loom. Isegi need teie hulgast, kes peavad Kafka novelli inimeste ees esinevast ahvist paganate ees esineva juudist Kafka allegooriaks, on ehk siiski – pidades silmas asjaolu, et mina ei ole juut – osutanud mulle teene ja võtnud minu võrdlust sellisena, nagu see on, seega irooniana.

Tahan kohe alguses öelda, et see minu märkus – see, et ma tunnen ennast Punase Peetrina – polnud sellisena mõeldud. Ma

ei mõelnud seda ironiana. See tähendab just seda, mida see ütleb. Mina ütlen seda, mida ma mõtlen. Ma olen vana naine. Mul ei ole enam palju aega, et öelda asju, mida ma ei mõtle.”

Ema väljendusoskus ei ole hea. Isegi omaenda lugusid ette lugedes jääb tal ilmekusest puudu. Lapsena hämmastas Johni alati, et naine, kes kirjutab raamatuid, et elatist teenida, on nii vilets õhtujutuvestja.

Kuna ema esitus on nii kohmakas, kuna ta ei tõsta oma paberitelt pilku, tundub Johnile, et see, mida ema ütleb, ei jõua kohale. Samal ajal, teda tundes, aimab John, kuhu ta pürgib. John ei oota seda, mis on tulemas. Ta ei taha kuulda oma ema surmast rääkimas. Veelgi enam, tal on tugev aimdus, et veelgi vähem tahab ema kuulajaskond – mis koosneb lõppude lõpuks suuremalt jaolt noortest inimestest – surmajuttu kuulata.

“Rääkides teile loomadest,” jätkab ema, “teen teile asja kergemaks ega hakka kirjeldama nende elu ja surma jubedusi. Ehkki mul ei ole mingit põhjust uskuda, et teile kuigi palju korda läheb, mida praeguselgi hetkel tehakse loomadega tootmisettevõtetes (ma ei nimetaks neid enam farmideks), tapamajades, traaleritel, laboratooriumides, kogu maailmas, lubate ehk siiski mul need õudused retoorilisel viisil esile tuua, teile asjakohase teravusega selgeks teha ja siis sinnapaika jätta ja teile vaid meelde tuletada, et need õudused, mille ma siin nimetamata jätan, on siiski minu loengu keskmes.

1942. ja 1945. aasta vahel saadeti Kolmanda Reichi koonduslaagrites surma mitu miljonit inimest, üksi Treblinkas rohkem kui poolteist miljonit, võib-olla isegi kolm miljonit. Sellised numbrid käivad üle mõistuse. Meil on ainult üksainus oma surm, teiste surma suudame mõista vaid üht korraga. Teoreetiliselt suudame ehk lugeda miljonini, aga me ei suuda kokku arvata miljonit surma.

Inimesed, kes elasid Treblinka ümbruses maal – põhiliselt poolakad –, ütlesid, et nad ei teadnud, mis laagris toimub, et kuigi nad võisid seda üldiselt aimata, ei teadnud nad midagi kindlalt, et kuigi nad siiski võisid teada, siis samas nad ei teadnud, nad ei saanud seda teadmist endale lubada, nende endi pärast. Treblinka ümbruses elanud inimesed polnud mingi erand. Laagreid oli kogu Reichis, üksnes Poolas ligi kuus tuhat, rääkimata Saksamaa enda tuhandetest. Mõni sakslane elas vaid mõne kilomeetri kaugusel mingisugusest laagrist. Iga laager polnud surmalaager, surma tootmisele andunud laager, aga kõigis neis toimus jubedusi, palju rohkem jubedusi, kui nende kohta teadmist omaenese saatuse huvides võis endale lubada.

See, et teatava sugupõlve sakslased pidasid vallutussõda ja kaotasid selle, ei ole põhjus, miks neid peetakse ikka veel inimkonnast veidike väljaspool olevateks, miks nad peavad tegema või olema midagi erilist, enne kui neid saab inimeste hulka tagasi arvata. Nad kaotasid meie silmis inimlikkuse oma teatava tahtliku mitteteadmise tõttu. Hitleri sõja oludes võis mitteteadmine olla kasulik enesekaitsemehhanism, aga see on vabandus, mida me imetlusväärset moraalset karmust üles näidates keeldume vastu võtmast. Saksamaal, ütleme me, ületati teatav piir ja viidi inimesed sõjapidamise tavalisest tapahimust ja julmusest kaugemale, olukorda, mida saab üksnes patuks nimetada. Kapitulsiooniakti allakirjutamine ja reparatsioonide maksimine ei teinud sellele patuolukorrale lõppu. Vastupidi, ütleme me, sellel sugupõlvel lasub endiselt haige hinge märk. See märk oli neil Reichi kodanikel, kes hirmutegusid sooritasid, aga ka neil, kes mis tahes põhjusel ei teadnud nendest tegudest. Nii et tegelikult oli see märk kõikidel Reichi kodanikel. Süütud olid ainult need, kes laagritesse olid sattunud.

“Nad läksid tapale nagu lambad.” – “Nad surid nagu

loomad.” – “Natsilihunikud tapsid nad.” Laagrite hukkamõistmisel viljeldakse nii täielikult karjaaedade ja tapamajade keelt, et mul on vaevalt vaja pinda ette valmistada võrdluseks, mida ma kavatsen teha. Kolmanda Reichi kuritegu, ütleb süüdistav hää, oli see, et inimesi koheldi nagu loomi.

Meie – isegi meie, austraallased – kuulume tsivilisatsiooni, mille juured ulatuvad sügavale kreeka ja judaismi-kristluse mõtteviisi. Võib-olla pole me kõik kindlad saastatuses, võib-olla ei usu me pattu, aga me võtame tõena nende psüühilisi vasteid. Me tunnistame ilma pikema jututa, et süütundest vaevatud psüühika (või hing) ei saa olla hea tervise juures. Me ei usu, et inimesed, kelle hingel on kuritegu, võivad olla terved ja õnnelikud. Me vaatame (või tavatsesime vaadata) viltu teatava sugupõlve sakslaste peale, sest nad on teatud mõttes saastunud; nende normaalsuse märkides (hea isu, südamest tulev naer) näeme me tõendit sellest, kui sügavale on saast nende sisse tunginud.

Oli ja on mõeldamatu, et inimesed, *kes ei teadnud* (teatud spetsiifilises mõttes) laagritest, võivad olla täiesti inimlikud. Meie valitud metafooris olid elajad just nemad ja mitte nende ohvid. Koheldes teisi inimesi, Jumala näo järgi loodud olendeid nagu loomi, said neist endist loomad.

Mind viidi täna hommikul autosõidule mööda Walthamit. Linn tundub päris meeldiv. Ma ei näinud jubedusi, ravimikatsetuslaboreid, loomakasvatustevõtteid ega tapamaju. Ja ometi olen ma kindel, et need on siin olemas. Peavad olema. Nad lihtsalt ei reklaami ennast. Sel ajal kui ma siin räägin, on need kogu aeg meie ümber, me teatud mõttes lihtsalt ei tea neist.

Ütleme otse välja: meie ümber käib selline alandamise, julmuse ja tapmise äri, mida annab võrrelda kõigega, mida Kolmas Reich korda saatis, mis isegi ületab selle, sest meie äril pole lõppu, see tekitab iseennast uuesti, tootes maailma

lakkamatult küülikuid, rotte, kodulinde ja kariloomi vaid selleks, et neid tappa.

Ja et juuksekarv lõhki ajada: väitest, et neid asju ei saa võrrelda, et Treblinka oli nii-öelda metafüüsiline ettevõtmine, mis polnud pühendunud millelegi muule kui surmale ja hävitamisele, samal ajal kui lihatööstus on lõppude lõpuks pühendunud elule (kui ohvrid on surnud, ei põletata neid tuhaks ega maeta maha, vaid vastupidi, lõigatakse tükkideks ja külmutatakse, et meie saaksime neid oma kodudes mõnusalt nautida), on sellest ohvritele niisama vähe lohtu, kui oleks olnud siis, kui – vabandust järgneva maitselageduse pärast – Treblinka surnutel oleks palutud oma tapjatele andestada, sest surnute keharasva vajati seebi valmistamiseks ja juukseid madratsitäiteks.

Andke mulle andeks, kordan veel kord. See on viimane hell koht, mida puutun. Ma tean, kuidas selline jutt inimesed kahte lehte jagab ja hella koha näppimine teeb asja ainult hullemaks. Tahan leida viisi, kuidas rääkida kaasinimestega pigem rahulikult kui ägedalt, pigem filosoferides kui poleemikat arendades, nii et see pigem valgustaks kui jagaks meid õigeteks ja patusteks, päästetuteks ja hukkamõistetuteks, lammasteks ja kitsedeks.

Selline keel on mulle ju kättesaadav. See on Aristotelese ja Porfyriose keel, Augustinuse ja Aquino Thomase keel, Descartes'i ja Benthami keel ning meie ajas Mary Midgley ja Tom Regani keel. See on filosoofiline keel, mille abil saab vestelda ja arutleda, milline on loomade hing, kas nad mõtlevad ja toimivad hoopiski kui bioloogilised automaadid, kas neil on õigusi meie suhtes või kas meil on vaid kohustused nende suhtes. See keel on mulle kättesaadav ja veidikeseks ajaks otsingi sellest tuge. Aga tõsiasi on see, et kui te oleksite tahtnud siia kedagi, kes teeks vahet surelike ja surematute hingede vahel või õiguste ja kohustuste vahel, oleksite te kutsunud filosoofi, mitte inimese,

kes huvitab teid üksnes seetõttu, et ta on kirjutanud lugusid väljamõeldud inimestest.

Nagu öeldud, võiksin ma sellest keelest tuge otsida omapäratul kulunud viisil, parimal, mida oskame. Võiksin näiteks rääkida, mida ma arvan Aquino Thomase väitest, et kuna inimene üksi on tehtud Jumala näo järgi ja on osa Jumala olemusest, siis pole oluline, kuidas me loomi kohtleme, välja arvatud niipalju, et kui oleme julmad loomade vastu, võime harjuda olema julmad ka inimeste vastu. Võiksin küsida, kuidas mõistab Aquino Thomas Jumala olemust, ja ta vastab, et Jumala olemus on mõistus. Samuti vastab Platon ja ka Descartes, kumbki omal viisil. Universum on üles ehitatud mõistusele. Jumal on mõistuse Jumal. Kuna me mõistust kasutades õpime aru saama reeglitest, mille järgi universum toimib, tõendab see, et mõistus ja universum on sama olemusega. Ja see, et loomad mõistuseta olenditena ei saa universumit mõista, vaid peavad lihtsalt pimedalt selle reegleid järgima, tõendab, et erinevalt inimestest on nad osa universumist, aga mitte selle olemusest, et inimene on jumalik, loomad aga ainelised.

Isegi Immanuel Kant, kellelt oleksin oodanud paremat, kaotab selles punktis närvi. Loomade puhul ei järgi isegi Kant lõpuni oma intuitsiooni, mille kohaselt mõistus ei olegi ehk universumi, vaid üksnes inimaju olemus. Ja see ongi tänasel õhtupoolikul minu probleem. Nii mõistus kui ka seitsekümmend aastat elukogemust ütlevad mulle, et mõistus ei ole universumi ega Jumala olemus. Vastupidi, mõistus tundub mulle kahtlaselt inimmõtte olemusena, veelgi hullem, inimmõtte teatava omaduse olemusena. Mõistus on inimmõtte teatava omaduse olemus. Ja kui see on nii, kui ma usun nii, siis miks peaksin ma tänasel õhtupoolikul tegema kummarduse mõistusele ja rahulduma vanade filosoofide diskursside ilustamisega.